

Stolpersteine in Zwolle-Voor wie en op welk adres?

Door Piet den Otter

Verschenen in: *Judaica Bulletin. Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle*, jaargang 27, nummer 3, Niesan 5774 - april 2014

Op 6 april 2014 heeft de Duitse kunstenaar Gunter Demnig de eerste Stolpersteine ('struikelstenen') in Zwolle gelegd. Dit zijn kleine gedenktekens voor de huizen van mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi's zijn gedeporteerd en vermoord. Op de stenen zijn in een messing plaatje van 10 bij 10 centimeter met de hand de naam, het geboortejaar en de overlijdensplaats en -datum van de slachtoffers gestanst.

Stolpersteine

Demnig spreekt over Stolpersteine omdat je er in figuurlijke zin over struikelt, met je hoofd en je hart en omdat je je moet bukken om de tekst te kunnen lezen. Je buigt als eerbetoon. Een mens is pas vergeten, wanneer ook zijn naam is vergeten, zegt hij in navolging van de Talmud¹. Stolpersteine liggen in de openbare ruimte voor het laatste uit vrije wil gekozen en bewoonde adres. Deze kleine persoonlijke monumenten maken indringend duidelijk dat het ging om onze burens, onze klasgenoten, onze collega's, onze stadsgenoten. Het confronteert ons met de onomkeerbare leegte die zij hebben achtergelaten². In honderden gemeenten, verspreid over heel Europa, zijn sinds de start in 1994 al circa 45.000 Stolpersteine gelegd.

De Stichting Zwolse Stolpersteine wil de Joodse Zwollenaren herdenken, die in de Shoah ten onder gingen. Wie waren zij en waar woonden zij? Onlangs zijn hun personalia en woonadressen gepubliceerd op de website van de stichting³. Hoe zijn deze lijsten tot stand gekomen? In dit artikel willen wij u meenemen in het onderzoek dat daarvoor is gedaan. Bij aanvang was een namen- en adressenlijst voorhanden in de vorm van het Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945 (verder: Herinneringsboek)⁴. Grote historische databestanden zijn echter zelden helemaal foutloos. Juist bij individueel herdenken is het daarom goed de persoonlijke gegevens nog eens extra te controleren. Het Herinneringsboek is daarom vergeleken met het meest recente overzicht van Holocaustslachtoffers, het Digitaal Monument voor de Joodse Gemeenschap in Nederland (verder: Digitaal Monument)⁵. Grotere en kleinere verschillen, vooral bij de woonadressen, noopten tot voortgezet onderzoek. Maar alvorens hier verder op in te gaan, eerst iets meer over het Herinneringsboek en het Digitaal Monument.

Het Herinneringsboek Joods Zwolle

---

¹ Voor meer informatie over Stolpersteine: <http://www.stolpersteine.eu/> of <http://nl.wikipedia.org/wiki/Stolpersteine>

² Aldus Jaap Hagedoorn bij de presentatie van de Stichting Zwolse Stolpersteine op 3 oktober 2013: <http://www.stolpersteine-zwolle.nl/article.php?articleID=48>

³ <http://www.stolpersteine-zwolle.nl/index.php?pageID=48>

⁴ David Stibbe, Jaap Hagedoorn, m.m.v. Anneke van der Baan, Eddy de Weerd, *Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945* (Zwolle 1995).

⁵ <http://www.joodsmonument.nl/>

Het Herinneringsboek verscheen op 4 mei 1995 bij de onthulling van de herdenkingsplaquettes in de Zwolse synagoge met de namen van 499 Zwolse Holocaustslachtoffers. De plaquettes fungeren als matseiwah, als herinneringsteken voor hen die nooit een graf kregen⁶. In het Herinneringsboek vinden we naast de slachtoffers ook degenen die de oorlog overleefden of tijdens de oorlogsjaren in Nederland een natuurlijke dood zijn gestorven. In alfabetische volgorde en gegroepeerd naar huishouden of familierelaties staan vermeld: de naam, geboorte- en overlijdensgegevens, de doodsoorzaak, het beroep, het woonadres en de nationaliteit van in totaal 805 personen. Met inbegrip van de gemengd gehuwden vormden zij het Joodse volksdeel in Zwolle. Onder hen 121 merendeels Duits-Joodse vluchtelingen⁷. De redacteurs zijn niet erg specifiek over de gebruikte bronnen. Zij houden het op deportatielijsten, registers van de burgerlijke stand en ander archiefmateriaal uit verschillende gemeenten, het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, de Oorlogsgravenstichting, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en de Kamer van Koophandel te Zwolle⁸.

Het Digitaal Monument voor de Joodse Gemeenschap in Nederland

Het Digitaal Monument houdt sinds 2005 op internet de herinnering levend aan de meer dan honderdduizend vermoorde Joodse mannen, vrouwen en kinderen. Elk individu heeft een eigen webpagina met personalia, beroep en woonadres, waar mogelijk aangevuld met andere biografische gegevens, foto's of scans van documenten. Samenlevingsverbanden zijn zo veel mogelijk gereconstrueerd per woonadres. Anders dan in het Herinneringsboek zijn uit oogpunt van privacybescherming geen gegevens over overlevenden opgenomen. Wel wordt gemeld of er uit een gezin overlevenden waren. Via de online community kan iedereen zelf informatie, foto's of verhalen toevoegen. Het Joods Historisch Museum in Amsterdam voert de redactie⁹.

De personalia zijn ontleend aan In Memoriam. Dit alfabetische overzicht van alle omgekomen Nederlandse Joden verscheen in 1995 bij de vijftigste herdenking van de bevrijding¹⁰. In Memoriam is nu onderdeel van het online slachtofferregister van de Oorlogsgravenstichting¹¹. In februari 2012 publiceerden Guus Luijters en Aline Pennewaard een afzonderlijk In Memoriam voor de circa 18.000 vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen. Meer dan 3000 kinderen kregen letterlijk een gezicht door afdruk van een foto. Het boek en de gelijknamige tentoonstelling in het Stadsarchief Amsterdams riepen zoveel reacties op, dat al in november 2012 een addendum met correcties en 700 nieuwe foto's volgde¹². De foto's worden in 2014

---

⁶ <http://www.synagoge-zwolle.nl/article.php?articleID=39>

⁷ Meer hierover: Iet Vierstraete-Erdtsieck, 'De joodse Duitse vluchtelingen in Zwolle, 1933-1943', in: J. Hagedoorn, e.a., *Als een Strootje in de maalstroom. Zwolle tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle 1985) pag. 89-111.

⁸ Stibbe en Hagedoorn, *Herdenkingsboek*, pag. 2-3.

⁹ Bronnen: <http://www.joodsmonument.nl/page/274122> Community: <http://www.communityjoodsmonument.nl/>

¹⁰ *In memoriam* (Den Haag 1995).

¹¹ <http://srs.ogs.nl/>

¹² Guus Luijters, Aline Pennewaard, *In Memoriam. De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945*. (Amsterdam 2012). Id, *Addendum* (z.pl., z.j.).

toegevoegd aan het Digitaal Monument. Adressen in het Digitaal Monument zijn ontleend aan gemeentelijke overzichten uit 1941-1942. Vaak zal zijn geput uit de gedetailleerde overzichten van Joodse inwoners en hun adressen, die de Nederlandse gemeenten in opdracht van de bezetter in de zomer van 1942 hebben samengesteld. In Zwolle is deze lijst (verder: lijst 1942) gedateerd juli 1942¹³.

Onderzoek

Het Herinneringsboek en het Digitaal Monument zijn vergeleken vanuit het perspectief van de Stolpersteine. Slechts terloops is informatie over overlevenden verzameld. Bij gebleken verschillen in personalia of adressen is het onderzoek voortgezet in het archief van het Zwolse gemeentebestuur, het bevolkingsregister, de overlijdensakten van de burgerlijke stand¹⁴, de lijst 1942 en de database van Yad Vashem¹⁵. Een belangrijke bron blijft ook de studie van Iet Vierstraete-Erdtsieck over de Jodenvervolging in Zwolle¹⁶. Mits kritisch getoetst, levert het internet soms verrassende informatie op. En zelfs decennia na dato blijft de familieoverlevering een bron van betekenis. Laten we meer in detail kijken naar de uitkomsten van het onderzoek.

Personen

Aan de opsomming van overlevenden in het Herdenkingsboek kunnen drie personen worden toegevoegd: Annetta Veronica Davidson, geboren te Breda op 21-10-1920, Bolwerksingel 9, Mietje Krammer, geboren te Coevorden op 19-12-1920, Eendrachtstraat 1-1 en Hanne Mink-Schlosser, geboren in Den Ham op 18-6-1877, Hoekstraat 44. Zij woonden alle drie in juli 1942 in Zwolle.

Drie personen staan in het Herinneringsboek dubbel vermeld. Nathan (Nico) Louis en Louis Philip Israëls, geboren te Zwolle respectievelijk op 4-12-1932 en 21-4-1936, Melkmarkt 43, zijn dezelfde personen als Nico en Louki de Jong, met identieke geboortedata en wonend in de naastgelegen Melkmarkt 43a. De jongetjes Israëls kregen tijdens hun onderduik de minder Joods klinkende achternaam De Jong, de familienaam van hun moeder¹⁷. Sara Alsborg, geboren te Düsseldorf op 23-7-1876, Rembrandtlaan 27, staat als overlevende in het Herinneringsboek, maar komt niet voor in het bevolkingsregister. Mogelijk is zij dezelfde persoon als de weduwe Else Moosberg-Alsberg, geboren te Düsseldorf op 29-7-1876, vermoord in Sobibor op 14-5-1943, eveneens wonend in de Rembrandtlaan 27.

Twee Holocaustslachtoffers uit het Herdenkingsboek zijn vooralsnog niet getraceerd. Allereerst Levie de Leeuw, volgens het Herinneringsboek geboren te Zwolle op 1-8-1907 en

---

¹³ Historisch Centrum Overijssel (HCO) te Zwolle, Provinciaal bestuur van Overijssel, inv.nr. 8933 , *Liste über in der Gemeinde Zwolle Wohnhaften Jüdischen Personen*.

¹⁴ Te raadplegen in het HCO. De overlijdensakten 1811- 1960 zijn ook te raadplegen via <https://www.wiewaswie.nl/>

¹⁵ <http://db.yadvashem.org/names/search.html?language=en>

¹⁶ Iet Vierstraete-Erdtsieck, *De Jodenvervolging in Zwolle-geschiedenis van de Joden in Zwolle tussen 1933 en 1946* (Wezep 1985).

¹⁷ Coen van Harten, *De Zorg. Louk Israëls onderduikgeschiedenis* (Amsterdam 2005, pag. 35).

omgekomen in Auschwitz op 11-12-1942. Hij komt in geen enkel ander archief of databestand voor. Mogelijk is er verwarring met Levie de Leeuw, geboren te Blokzijl op 31-3-1890, getrouwd met Aaltje Regina Koopman en overleden in Auschwitz op 11-12-1942. Erdsieck vermeldt voor deze laatste Levie de Leeuw abusievelijk de geboortedatum 1-8-1907, wel met de correcte geboorteplaats Blokzijl¹⁸.

Ook over Calman Carl Rosenthal, geboren te Ibbenbüren op 8-4-1923 en omgekomen in Auschwitz op 13-1-1945 zijn nergens gegevens gevonden, met uitzondering van een vermelding van Calmon Carl Rosenthal bij de Oorlogsgravenstichting met een gelijke geboortedatum en –plaats, maar omgekomen in Auschwitz op 25-10-1944¹⁹.

Salomon Elte, geboren te Zwolle op 19-4-1920, staat als zoon van een Joodse vader en een niet-Joodse moeder niet in het Herinneringsboek, wel op het Digitaal Monument. Hij is vermoord in Sobibor op 30-4-1943. Overigens verhuisde hij in september 1940 vanuit Zwolle naar Amsterdam²⁰.

Tot slot Betsy Marie Spanjaard, geboren te Breda op 6-3-1918. Zij woonde volgens het Herinneringsboek op het adres Rhijnvis Feithlaan 44, dat was destijds de verpleegstersflat bij het Sophia Ziekenhuis. Zij verhuisde in alle openheid op 6-1-1943 naar Zwollerkerspel, op 6-1-1944 naar de Verenigingsstraat 47 te Zwolle en kort na de bevrijding naar Bussum. Zij staat niet op de lijst 1942 en volgens het bevolkingsregister was zij zonder kerkelijke gezindte. Was zij niet Joods of heeft zij haar identiteit verborgen weten te houden?

Namen

De Zwolse Stolpersteine volgen in principe de spelling van namen in officiële registraties als het bevolkingsregister en de burgerlijke stand. Enkele verschillen tussen het Herdenkingsboek en het Digitaal Monument zijn er wel, maar gemakkelijk te corrigeren als evidente verschrijvingen of leesfouten. Toch moeten we ook de officiële naamgeving soms kritisch benaderen. Zo wordt bijvoorbeeld de meisjesnaam van Mietje Hes-Marcus, geboren te Dokkum op 20-10-1889, Melkmarkt 45, in haar overlijdensakte gespeld als Markus. Volgens kleinzoon Harry N. Hes was in de familie de spelling Marcus gebruikelijk. In Dokkum bleek de ambtenaar van de burgerlijke stand destijds ook niet helemaal klemvast. Van de zes kinderen uit het gezin Marc(k)us kregen er drie de achternaam Markus en drie Marcus. Op de Stolperstein is de familietraditie gevolgd²¹.

Geboorte- en overlijdensgegevens

Onderzoek van de geboortegegevens leverde geen afwijkingen van betekenis op, enkele spellingsvarianten in Duitse plaatsnamen daargelaten. Ook de overlijdensgegevens stemmen over het algemeen redelijk overeen, behoudens twee grote uitzonderingen. In één geval is er zelfs goed nieuws! Het Herinneringsboek neemt aan dat Elisabeth Helena Pagrach-Cohen,

---

¹⁸ Erdsieck, *Jodenvervolging*, pag. 43.

¹⁹ <http://srs.ogs.nl/slachtoffer/130590/calmon-carl-rosenthal/>

²⁰ http://www.communityjoodsmonument.nl/person/155485?forum_start=n318830#comment-318830

²¹ Mededeling Harry N. Hes, 2013. Overlijdensakte: <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/210564117/srcid/35111497/oid/32>

geboren te Teteringen op 28-10-1907, Anemoonstraat 43, in 1945 in Midden-Europa is omgekomen. In Memoriam registreerde haar als vermist. Volgens het Digitaal Monument heeft zij de oorlog wel overleefd. Na een verblijf in Westerbork, Theresienstadt en Auschwitz blijkt zij in de zomer van 1945 inderdaad in Zwolle te zijn teruggekeerd. Als weduwe, want haar man Andries Pagrach was enkele maanden eerder gestorven in Flossenbürg. Elisabeth hertrouwde in 1946 in Eindhoven met Abraham Bobbe en overleed op 11 januari 2009 op 101-jarige leeftijd in Den Haag²². Bij Arnold Troostwijk, geboren te Zwolle op 16-12-1871, is helaas het omgekeerde het geval. Hij heeft volgens het Herinneringsboek de oorlog overleefd, maar hij is op 14-5-1943 in Sobibor vermoord. Hij woonde overigens sinds 1936 al niet meer aan de Zwolse Thorbeckegracht, maar in Deventer²³.

De overlijdensdata van de slachtoffers ogen exact en historisch betrouwbaar. Men moet daarbij wel bedenken, dat deze door de minister van Justitie achteraf en soms bij benadering zijn vastgesteld. In Auschwitz en Sobibor is geen afzonderlijke administratie bijgehouden van de mensen die direct na aankomst vergast werden. Bij de bevrijding stonden de gedeporteerden in de Nederlandse bevolkingsregisters geregistreerd als vertrokken naar Westerbork, Vught, Duitsland of met bestemming onbekend. Vooralsnog kregen ze de juridische status van vermisten. Tijdens de eerste naoorlogse jaren hadden het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis en het Ministerie van Sociale Zaken de taak het lot van de gedeporteerden te achterhalen en hun overlijdensdatum zo goed mogelijk te bepalen. Uiteraard probeerde menigeen ook op eigen initiatief meer te weten te komen over familie of bekenden. Men plaatste oproepen in de kranten of informeerde bij overlevenden. Sobibor-overlevende Selma Engel-Wijnberg herinnert zich, dat ze na terugkeer in Zwolle aanhoudend vragen kreeg van nabestaanden of ze misschien hun verwanten in Sobibor had ontmoet. Deze confrontaties met het gruwelijke verleden benauwden haar²⁴.

Tenzij het schaarse individuele getuigenbewijs anders uitwees, nam men aan dat gedeporteerden vrijwel direct na aankomst in een vernietigingskamp waren omgebracht. De datum van vertrek uit Westerbork plus de reistijd van drie of vier dagen is dan de waarschijnlijke overlijdensdatum. In andere gevallen is de overlijdensdatum vastgesteld op de laatste dag van de maand of het kwartaal waarin iemand met zekerheid nog in leven was. Vanaf juni 1949 deed de minister van Justitie officieel aangifte van overlijden in de gemeente waar de vermiste laatstelijk woonde²⁵. Met regelmaat verschenen lange lijsten van aangiften in de Staatscourant. Vervolgens zijn overlijdensakten opgemaakt. Ook in Zwolle is dit begin jaren vijftig gebeurd²⁶.

---

²² Mededelingen Hanneke Mossel-Bobbe en Shlomo Bobbe, 2013. Overlijdensadvertentie in het NIW: <http://www.online-familieberichten.nl/zoeken.asp?command=show&id=661319>

²³ <http://www.communityjoodsmonument.nl/page/88719/nl>; <http://srs.ogs.nl/slachtoffer/155323/arnold-troostwijk/>

²⁴ Ad van Liempt, *Selma. De vrouw die Sobibor overleefde* (Laren 2010), pag. 119-120.

²⁵ 'Wet van 2 juni 1949, houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten', in: *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden No. J 227*.

²⁶ Voorgaande is voornamelijk gebaseerd op: http://stadsarchief.amsterdam.nl/presentaties/tentoonstellingen/in_memoriam/tentoonstelling/registeren.pdf

Sindsdien is in een beperkt aantal gevallen de overlijdensdatum meer gepreciseerd. Soms op basis van een getuigenverklaring. De burgerlijke stand neemt aan dat de Zwollenaar Mozes Gerrit Zeehandelaar op 13 maart 1943 meteen na aankomst in Sobibor is vergast²⁷. Selma Engel-Wijnberg heeft haar stadgenoot evenwel op 9 april 1943 nog gesproken in het Lager II, waar hij als dwangarbeider kleding moest sorteren. Enkele dagen later, midden april 1943, zijn 70 van de 72 mannelijke dwangarbeiders van Nederlandse herkomst in Sobibor door de SS geëxecuteerd op verdenking van het beramen van een ontsnapping. Onder hen ook Mozes Zeehandelaar²⁸.

In Auschwitz stonden dwangarbeiders officieel als bewoners van het kamp ingeschreven onder het beruchte op de onderarm getatoeëerde kampnummer. Zij kregen na hun dood wel een officiële Duitse overlijdensakte. Volgens deze zogeheten Sterbebücher is de uit Zwolle afkomstige Abraham Caneel op 9 maart 1943 overleden. Volgens zijn Nederlandse overlijdensakte is dat 30 april 1943²⁹. De Sterbebücher zijn in 1995 uitgegeven en bevatten bijna 69.000 overlijdensakten uit de periode 27 juli 1941 – 31 december 1943. De betrouwbaarheid van deze Duitse akten is overigens moeilijk te controleren³⁰.

De destijds door Justitie vastgestelde overlijdensdata zijn nog steeds rechtsgeldig. Wel kunnen nabestaanden in individuele gevallen formele herziening bij de officier van justitie aanvragen. Ook de Oorlogsgravenstichting en het Digitaal Monument houden vast aan deze sterfdata, tenzij er sprake is van evidente vergissingen. Op de Zwolse Stolpersteine staan eveneens de justitiële overlijdensdata.

Woonadressen

Stolpersteine komen voor het laatste vrijwillig gekozen en bewoonde adres te liggen. Vrijwillig, dat wil zeggen gekozen zonder aantoonbare druk van de bezetter na mei 1940. Nu kan men met recht tegenwerpen dat de Duits-Joodse vluchtelingen geen van allen vrijwillig naar Nederland zijn verhuisd. En inderdaad heeft een aantal van hen al Stolpersteine gekregen op hun laatste woonadres in Duitsland. De Stichting Zwolse Stolpersteine beschouwt hen als deel van de Zwolse gemeenschap en hanteert voor hun adres dezelfde criteria als voor Joodse Zwollenaren met de Nederlandse nationaliteit.

---

²⁷ <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/130904380/srcid/15054476/oid/37>

²⁸ Van Liempt, *Selma*, pag. 62, 65, 138, Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2008), pag. 169-170..

²⁹ http://en.auschwitz.org/m/index.php?option=com_wrapper&Itemid=31: From the data contained in the so called Death Books of Auschwitz Concentration Camp Caneel, Abraham Zwolle b.1902-04-29 (Zwolle), denomination: mosaisch, remarks:zgin.1943-03-09 w Auschwitz.
Nederlandse overlijdensakte: <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/290974863/srcid/35268332/oid/32>

³⁰ Daniël Metz, 'De Sterbebücher van Auschwitz', in: *Misjpage. Tijdschrift voor Joodse genealogie*, jaargang 20 (2007) nr 2. Zie ook: <http://www.communityjoodsmonument.nl/page/217248/nl>
J. Debski (red.), *Sterbebücher von Auschwitz / Death books from Auschwitz* (Auschwitz-Birkenau 1995). Online doorzoekbaar via: http://en.auschwitz.org/m/index.php?option=com_wrapper&Itemid=31

Vanaf het najaar van 1940 is het Duitse beleid erop gericht het Joodse volksdeel economisch, sociaal, administratief en uiteindelijk ook fysiek steeds meer te isoleren. Via de *Liste über in der Gemeinde Zwolle Wohnhaften Jüdischen Personen* is het Joodse volksdeel in juli 1942 administratief op woonadres geïsoleerd. Zonder vergunning mocht men niet meer verhuizen. Al snel volgde in oktober de eerste grote deportatie. In het najaar van 1942 werden veel Joodse gezinnen gedwongen te verhuizen, eerst binnen Zwolle, in het begin van 1943 ook naar Amsterdam³¹. Overijssel moest in het voorjaar van 1943 'Judenrein' zijn.

Het lijkt historisch redelijk verantwoord de adressen uit juli 1942 als de laatste vrijwillig gekozen adressen te beschouwen. Tenzij uit betrouwbare bron het tegendeel blijkt, zoals in het geval van het echtpaar Hartog en Mietje Hes-Marcus. Volgens het Zwolse bevolkingsregister woonden zij in juli 1942 op het Rodetorenplein 8. Zo ook volgens het Herdenkingsboek en het Digitaal Monument. Hun huis aan de Melkmarkt 45, waar zij al decennia woonden, was echter per 1 januari 1942 door de Duitsers gevorderd. Zij waren dus beslist niet uit vrije wil naar het Rodetorenplein verhuisd. Evenmin was dat het geval bij het gezin Troostwijk dat de Koestraat 16 moest verlaten³².

Een niet onaanzienlijk aantal van 46 slachtoffers, die volgens het Herdenkingsboek in Zwolle woonden, komt niet voor op de lijst 1942. Zij woonden volgens het Digitaal Monument en het Zwolse bevolkingsregister op adressen buiten Zwolle. Enkel trouwden in Zwolle met een Zwolse partner, maar woonden noch voor noch na hun huwelijk hier. Anderen waren voor medio 1942, vaak ook al voor het uitbreken van de oorlog naar een andere gemeente verhuisd. Ooit maakten zij deel uit van de Zwolse Joodse gemeenschap, maar het is passend elders Stolpersteine voor hen te leggen. In enkele gevallen is dat ook al gebeurd³³.

Als laatste complicatie komen sommige adressen uit de oorlogsjaren door afbraak, nieuwbouw of nummerwijziging niet meer overeen met de huidige situatie.

Slot

Het Herinneringsboek telt 499 slachtoffers met een Zwols adres. Van hen overleefde Elisabeth Pagrach-Cohen de verschrikkingen van meerdere kampen en zijn Levie de Leeuw en Calman Carl Rosenthal nog niet getraceerd. Arnold Troostwijk en Salomon Elte zijn in Sobibor vermoord. Eerstgenoemde had volgens het Herdenkingsboek de oorlog overleefd, de tweede is er niet in opgenomen. Voor midden 1942 hadden 46 personen domicilie buiten Zwolle gekozen. Naar de huidige stand van het onderzoek worden in Zwolle geen 500, maar 454 of 452 Stolpersteine gelegd.

Het onderzoek gaat door. Beschikt u over foto's of andere informatie, dan nodigen wij u graag uit contact met ons op te nemen via info@stolpersteine-zwolle.nl.

---

³¹ Erdtsieck, *Jodenvervolging*, pag. 14.

³² HCO, Archief gemeentebestuur Zwolle, inv.nrs. 5457- 5463.

³³ Slachtofferlijst Zwollenaren woonachtig buiten Zwolle op: <http://www.stolpersteine-zwolle.nl/index.php?pageID=48>